

اولین فهرست نگاری های شیعه

محمد نوری

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

یکی از ابعاد مهم مذهب تشیع، خدمات علمی و پژوهش های فرهنگی و عرضه صدها عنوان کتاب و رساله در موضوعات مختلف اسلامی است. اما شیعه همواره با مظلومیتی مضاعف دست بگریبان بوده است. زیرا از یک سو حقوق مسلم اجتماعی او غضب شد و شیعیان مدام زیر لگدهای ظلم، مرارت های فراوانی را تحمل می کردند؛ و از دیگر سو متهم به بی دانشی و عدم علمیت شده اند.

دانشمندان شیعه از سده های نخست برای دفاع از کیان این مذهب و معرفی شیعیان به عنوان انسان های متعهد و معقول و نیز معرفی چهره های دانشمند شیعی به تحقیق و نگارش پرداختند. شیخ طوسی از مبرزترین عالمانی است که با تدوین روشمند فهرستی درباره دانشمندان و آثار علمی شیعه، گام بلندی برای معرفی چهره منطقی و علمی تشیع برداشت. پس از او با فاصله ای کمتر از دو سده دو فهرست دیگر تألیف شد. این نوشتار در صدد معرفی مختصر این فهرست های سه گانه است. منظور این نیست که اولین فهرست با فهرست شیخ طوسی آغاز شد زیرا نظراتی هست که شیعیان پیش از آن هم خدماتی در این زمینه داشتند. بلکه فهرست شیخ طوسی و دو فهرست منتجب الدین و ابن شهر آشوب اساسی ترین و مرجع ترین فهرس شیعه و مشتمل بر اکثر اطلاعات شیعیان تا پایان سده ششم قمری هستند. در واقع این سه فهرست کارنامه علمی شیعه تا حدود اواخر سده ششم است.

فهرست کتب الشیعه و اصولهم^۱

زندگی‌نامه مختصر ۹۱۲۰ شخصیت شیعی و معرفی آثار علمی برخی از آن‌ها است. محمدبن حسن طوسی معروف به شیخ طوسی (گاه به شیخ الطائفه از او یاد می‌شود) در ۳۸۵ ق در طوس به دنیا آمد. تحصیلات مقدماتی را در همان منطقه طی کرد. آن‌گاه رهسپار بغداد برای استفاده از محضر درس شیخ مفید شد. بعداً از درس سید مرتضی علم الهدی هم استفاده کرد. با درگذشت او در ۴۲۶ ق، شیخ طوسی ریاست و زعامت شیعه را به دست گرفت. به دلیل افزایش تهاجمات علیه شیعیان در محله کرخ بغداد به ویژه در دوره اقتدار یافتن سلجوقیان در بغداد، شیخ طوسی مجبور به مهاجرت به نجف اشرف در ۴۴۷ ق شد. او حوزه علمی نجف اشرف را بنیان‌گذاری و شاگردان بسیاری را تربیت کرد.

آقایان آل بحر العلوم، محقق طباطبایی و محمود رامیار^۲ در مقدمه‌هایی که بر *الفهرست* در چاپ‌های کلی مختلف نوشته‌اند به زندگانی، شخصیت و خدمات شیخ طوسی هم پرداخته‌اند. سید محمد جزائری در مقاله «مصادر و مأخذ ترجمه شیخ طوسی»، هشتاد و سه منبع که مطالبی درباره او دارند را معرفی کرده است.^۳

شیخ انگیزه خود را برای نگارش این اثر در ابتدای کتاب این‌چنین توضیح داده است: چون که دیدم فهرست‌نگاری جامع و کامل از نام دانشمندان شیعه و اسامی کتاب‌های آن‌ها وجود ندارد، به تألیف فهرست ترغیب شدم، با این که بزرگانی از شیعه بر فهرست‌نگاری روی آورده بودند اما کارهای آن‌ها ناظر بر بخشی از آثار و برخی از شخصیت‌ها بود.^۴ شیخ با تألیف این فهرست، تأثیر به سزایی در فهرست‌نگاری و رشد شخصیت‌شناسی و کتاب‌شناسی اسلامی نهاد. پس از او چندین فهرست تألیف و عرضه شد؛ مانند فهرست نجاشی، *معالم العلماء*، فهرست شیخ منتجب الدین.

فهرست‌نویسی و تهیه صورتی از آثار علمی گذشتگان یا معاصران پیش از شیخ در بین شیعیان و نیز اهل سنت نیز وجود داشته است. شیخ خود در مقدمه *الفهرست* به این نکته توجه داده و می‌نویسد جمعی از بزرگان طائفه و اصحاب ما به فهرست‌نگاری از کتاب‌های اصحاب ما پرداخته‌اند. آقای رامیار چند کار فهرست‌نگاری پیش از شیخ را مانند فهرست ابن عبدون و فهرست ابن غضائری یاد می‌کند.^۵ *الفهرست* در بین کتاب‌های رجالی جایگاه ویژه‌ای دارد و دانشمندان شیعه و اهل سنت برای آن اعتبار ویژه‌ای قائل بوده‌اند.^۶ دآوری برخی این‌گونه است: علمای امامیه و دیگران در علم رجال به فهرست شیخ طوسی اعتماد داشته‌اند.^۷

واژه شیعه در عنوان، نشاتگر محدوده آن است. اما شیعه در نگاه شیخ طوسی اعم و شامل فطحیه و واقفیه نیز می‌شود. خود شیخ در مقدمه نوشته است: بسیاری از اصحاب نویسنده ما، گرایش به مذاهب فاسد دارند، هر چند کتاب‌های آن‌ها قابل اعتماد است.

آل بحرالعلوم معتقد است، شیخ در صدد ارائه شخصیت‌ها و تراجم امامیه بوده مگر مواردی که به ضرورت، ناچار به آوردن آن بوده است. بنا بر این اصل در فهرست امامیه بودن است مگر خود شیخ تذکر به غیر امامی بودن داده باشد.^۸

شیخ در جایی از فردی واقفی مذهب نام می‌برد که علی رغم مخالفتش با امامیه به دلیل اعتماد عالمان به او و روایاتش مجبور به معرفی او شده است.^۹ مطابق برخی آمار، در مجموع، شیخ ۲۷ نفر غیر امامی را مطرح کرده است.^{۱۰}

در فهرست ۵ نفر از زیدیه و ۱۰ نفر از اهل سنت آمده است. اینان به دلیل تألیف اثری درباره مناقب اهل بیت (ع) مورد توجه شیخ قرار گرفته‌اند. یعنی وی آگاهانه این نویسندگان را معرفی کرده است. از این رو شیعه در عنوان کتاب، مانع اغیار نیست.

مثلاً احمد بن محمد بن سعید همدانی زیدی معروف به ابن عقده را معرفی کرده است. اما همراه با اعتذار، عبارت شیخ این‌گونه است: کان زیدياً جارودياً و علی ذلک مات و انما ذکرناه فی جملة اصحابنا لکثرة روایتة عنهم و خلطته بهم و تصنیفه لهم.^{۱۱}

فهرست شیخ نه همانند کتابشناسی‌های امروزی، که فقط به عرضه اطلاعات کتابشناسی می‌پردازند، و نه همانند فرهنگ‌نامه‌های زندگی‌نامه‌ای امروزی است. بلکه ترکیبی از هر دو است. شیخ عمداً کتابش را دو وجهی تألیف کرده است و در مقدمه می‌گوید کتابم مشتمل بر ذکر مصنفات (آثار علمی) و تبیین اصول (شخصیت‌ها) است. یکی را از دیگری مجزا نکردم چون نمی‌خواستم کتابم طولانی و اطلاعات تکرار گردد. هر کتاب نویسنده‌ای و هر نویسنده، آثاری دارد.^{۱۲} به همین دلیل برخی از پژوهشگران فهرست شیخ را هم در زمره کتاب‌های رجالی و هم جزو منابع کتاب‌شناسی بر شمرده‌اند.^{۱۳}

فهرست بر اساس حروف نام اصلی تنظیم شده است. شیخ معتقد است این روش برای بازیافت اطلاعات توسط پژوهشگران بسیار مفید است. اولین نام ابراهیم بن محمد و آخرین اسم یا سرالخادم است. ۸۲۱ نام به صورت فوق نظام یافته است ولی نام‌هایی که اطلاعات جامع در اختیارش نبوده و فقط کنیه را می‌دانسته است در یک بخش و شخصیت‌هایی که فقط قبیله یا شهر یا لقب آن‌ها معلوم بوده در بخش دیگری در پایان کتاب آمده است.

اطلاعاتی که ذیل هر شخصیت آورده به ترتیب عبارتند از:

- اسم همراه با نسب و پس از آن کنیه، لقب و دیگر مشخصات مربوط به تمایز مانند شهر سکونت.
- بحث‌های رجالی مانند تعدیل و تجریح و اعتقاد بر روایت‌اش؛ گاه همراه با مستندات.
- مشاغل و تخصص علمی.
- معرفی آثار علمی.
- سلسله سند گزارش و اطلاعات و روایات.

البته گاه هر این اطلاعات از هر شخصیت در اختیار شیخ نبوده است. از این رو هر اطلاعاتی در اختیار داشته آورده است.

در مجموع زندگینامه ۹۱۲ شخصیت و دو هزار عنوان کتاب، معرفی شده است. اولین چاپ در ۱۲۷۱ق / ۱۸۵۳م توسط الویس اسپرنگر الیتر ولی با همکاری مولوی عبدالحق و مولوی غلام در هندوستان به ثمر نشست. پس از آن سید محمد صادق آل بحرالعلوم چاپ دیگری در نجف اشرف با مقدمه و تصحیح و فهرست‌های راهنما عرضه کرد. این چاپ در ۱۳۸۰ ق تجدید چاپ گردید.

گویا آقا بزرگ تهرانی نسخه اسپرنگر را چاپ لیدن دانسته اما آقای بحرالعلوم آن را اشتباه می‌داند.^{۱۴} پس از آن چاپ‌های متعدد داشته است. یک گزارش تأیید می‌کند که تا سال ۱۳۴۸، پنج بار چاپ شده است.^{۱۵}

مهم‌ترین چاپ‌های در دسترس آن عبارتند از چاپ رامیار، چاپ آل بحرالعلوم و چاپ محقق طباطبایی که مشخصات کتاب‌شناسی آن‌ها چنین است:
الفهرست، به کوشش محمود رامیار، مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۵۱، ۱۵+۵۴۴+۴ ص.

رامیار از روی چاپ اسپرنگر، تصویر و افست کرده است.
الفهرست، به کوشش سید محمدصادق آل بحرالعلوم، نجف اشرف، مکتبه مرتضویه، ۱۹۳۷ م / ۱۳۵۶ ق، ر+۱۹۶ ص.

فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، به کوشش سید عبدالعزیز طباطبایی، چاپ اول، قم، کتابخانه محقق طباطبایی، ۱۴۲۰ ق، ۷۸ + ۶۷۶ ص.
دارای نسخه‌های پراکنده‌ای در کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه دانشگاه تهران، کتابخانه ملک، کتابخانه سید محمدعلی روضاتی است.^{۱۶}

شیخ نجم الدین ابوالقاسم معروف به محقق حلی (درگذشت ۶۷۶ق) به تلخیص الفهرست پرداخت. وی نام کتاب‌ها و سندها را حذف کرد و فقط نام شخصیت‌ها را همراه با خلاصه‌ای از زندگی‌نامه آن‌ها آورد.

شیخ سلیمان بن شیخ عبدالله بحرانی ماحوزوی (۱۰۷۵ - ۱۱۲۱ ق) شرحی زیر عنوان معراج الیکمال الی معرفة الرجال بر الفهرست نگاشت که گویا کامل نشده است.^{۱۷}

مونتگمری وات به تحلیل و بررسی مطالب فهرست از منظر تاریخی پرداخته است. او مقاله «نکاتی از فهرست شیخ طوسی مربوط به تاریخ عصر اولیه امامت» را در این باره نوشت.^{۱۸}

فهرست اسماء علماء الشیعه و مصنفیهم^{۱۹}

این کتاب زندگی‌نامه کوتاه ۵۵۳ دانشمند شیعی و ذکر عناوین تألیفات برخی از آن‌ها است. بنا بر این با این که همچون فرهنگ‌نامه‌های شخصیت‌شناسی است، گاه آن را در زمره کتاب‌شناسی‌های کهن و قدیمی برشمرده‌اند.^{۲۰} و آن را از اصول کتب تراجم و رجال دانسته‌اند.^{۲۱}

نام کامل نویسنده این منبع ابوالحسن منتجب‌الدین علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه رازی و مشهور به ابن بابویه^{۲۲} است. وی در ۵۰۴ متولد و تا سال ۶۰۰ ق زنده بوده است.^{۲۳} جد شیخ منتجب‌الدین، همان بابویه جد علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی پدر ابوجعفر محمد بن علی صدوق است. از این‌رو شیخ منتجب‌الدین با شیخ صدوق (در گذشت ۳۸۱ق) از عالمان مشهور امامیه خویشاوند است. اما در ماهیت این نسبت، نظرات مختلف ابراز شده است.^{۲۴}

قدیمی‌ترین زندگی‌نامه او در کتاب تدوین آمده که شاگردش؛ ابوالقاسم عبدالکریم بن محمد رافعی (در گذشت ۶۲۳) تألیف کرده است. ابن حجر در *لسان‌المیزان* و نیز شاگرد دیگرش ابن ابی طی درباره او نکاتی آورده است. او از خاندان شیعی آل بابویه در قم و ری بود. به دلیل وثاقت و اتقان، بزرگان علما و رجال و تراجم از این اثر استفاده‌های فراوان برده‌اند.

منتجب‌الدین در مقدمه، درباره انگیزه‌اش برای تألیف این اثر می‌نویسد:

روزی نزد عزالدین یحیی (درگذشت ۵۹۲ق)، رئیس امامیان و نقیب سادات ری و قم و آمل بودم. در خلال گفت‌وگو از فهرست شیخ طوسی یاد کرد و از عدم تألیف کتابی در این زمینه پس از شیخ اظهار تأسف کرد. منتجب‌الدین با خود عهد کرد اگر عمری باقی ماند درباره اسماء مشایخ شیعه و مصنفات آن‌ها اثری بنویسد.^{۲۵} بنا بر این فهرست منتجب‌الدین، تتمه و تکمله فهرست شیخ طوسی است. در واقع در قدیم دو نفر بر فهرست طوسی او تکمله نوشته‌اند. یکی منتجب‌الدین و دوم محمد بن علی بن شهر آشوب (۴۸۹ - ۵۸۸ ق) که به نام *معالم العلماء* است.^{۲۶}

نویسنده تاریخی برای اثرش ذکر نکرده است اما آقای طباطبایی در مقدمه، تألیف آن را قبل از ۵۸۴ ق می‌داند.^{۲۷}

عنوان کتاب نشانه قلمرو علمی اثر است. یعنی منتجب‌الدین در صدد عرضه فهرستی از دانشمندان شیعه و تألیفات آن‌ها بوده است. اما باید توضیح داد شیعه به معنای امامیه موردنظر بوده است. از این‌رو از دانشمندان اسماعیلیه، فطحیه، واقفیه و زیدیه که در اصطلاح شیعه هستند، در این اثر خبری نیست. نیز از پانصد و چهل و چهار نفری که در فهرست آمده، فقط برای صد تن، تألیفاتی برشمرده شده است.

در مورد تعداد شخصیت‌ها گفتنی است در اصل *فهرست نام* ۵۴۴ تن آمده است. اما در چاپ جدید آن استدرآکی با نه تن به نقل از *لسان‌المیزان* ابن حجر عسقلانی آورده است. ابن حجر مدعی است این سرگذشت‌ها را از منتجب‌الدین برگرفته است.

مؤلف نام‌های شخصیت‌ها را به ترتیب الفباء مرتب کرده است. البته تنها حرف اول اسم را لحاظ کرده است. از این‌رو طبقات‌نگاری و نظم تاریخی ندارد. اولین نام ابوبکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری و آخرین نام نجم‌الدین یعقوب بن محمد همدانی است. منتحب‌الدین برای هر شخصیت، ابتدا نام کامل همراه با القاب و کنیه و نیز مهم‌ترین تخصص او را می‌آورد. ضمناً در ادامه، اطلاعات جنبی مانند محل سکونت و نام فرزندان او را عرضه می‌کند.

سپس به توثیق او می‌پردازد و اعتبارش را ذکر می‌کند. آن‌گاه فعالیت‌های علمی و فرهنگی آن شخصیت را خیلی خلاصه بیان می‌کند. در پایان آثار علمی او را برمی‌شمارد. در پایان از منبع خود یعنی فردی یاد می‌کند که خبرهای مربوط به آن شخصیت را از او نقل کرده است. البته عرضه گزارش در این محورها به شرطی است که اطلاعاتی در اختیارش بوده باشد. از این‌رو اطلاعات ذیل شخصیت‌ها گاه طولانی‌گاه بسیار کوتاه است. گاهی هم ترتیب مطالب به هم می‌خورد.

آقای طباطبایی پاورقی‌های ممتع و پرنکته‌ای بر آن نوشته است. نیز مقدمه مفصلی درباره زندگی، شخصیت و آثار شیخ منتجب‌الدین آورده است.

حمدانی شاگرد منتجب‌الدین از این اثر به عنوان فهرست اسامی علماء الشیعه و مصنفاتهم نام برده است. نیز خود مؤلف در کتاب الاربعین، از آن به فهرست اسماء علماء الشیعه و مصنفیهم یاد کرده است.^{۲۸} این اثر حداقل هفت نسخه مهم دارد که در جهان در کتاب‌خانه‌های مختلف مانند کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی تهران و کتاب‌خانه ظاهریه دمشق پراکنده است.^{۲۹} گویا تمامی آن برای اولین بار در آخر یکی از جلد‌های بحارالانوار چاپ شد.^{۳۰} پس از آن چاپ‌های متعدد داشته است. مهم‌ترین چاپ، چاپ مصحح آن به اهتمام سیدعبدالعزیز طباطبایی است.

معالم العلماء

این اثر زندگی‌نامه ۱۰۲۱ دانشمند شیعه و معرفی آثار قلمی آن‌ها است. نام کامل نویسنده رشیدالدین ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب از مردم شهر ساری مازندران^{۳۱} و از محدثین و علمای مشهور شیعه است که در دانش‌های علوم قرآن، حدیث، تاریخ، ادبیات و کلام تبحر داشت. پدر او از عالمان دینی و جدش شهرآشوب شاگرد شیخ الطائفة شیخ ابوجعفر طوسی بود. از این‌رو صاحب معالم العلماء از شیخ طوسی گاه با دو واسطه گاهی با یک واسطه روایت نقل می‌کند.

ابن شهرآشوب مدافع جدی مذهب اثنی عشریه بود. دو کتاب مناقب آل ابی‌طالب و مناقب النواصب را در نقد آراء مخالفان امامیه و دفاع از اعتقادات اثنی عشریه نگاشت. در ۵۸۸ ق در حلب در سن ۹۹ سالگی وفات یافت و در همان‌جا مدفون شد.

زندگی‌نامه او در روضات الجنات از سید محمدباقر خوانساری، نقد الرجال از تفرشی، منتهی المقال از ابوعلی، لسان المیزان از ابن حجر عسقلانی و الوافی بالوفیات صلاح‌الدین صفدی آمده است.

نیز آل بحر العلوم و عباس اقبال در مقدمه چاپ‌های *معالم العلماء* و در مقدمه *المناقب*^{۳۳} و *دائرة المعارف اسلامیة ایران* ذیل ابن شهر آشوب به او پرداخته‌اند. نیز به دعوت برخی از بزرگان، آقابزرگ تهران زندگی‌نامه‌ای برای او نوشت تا در مقدمه کتابش، *متشابه القرآن* درج شود.^{۳۳}

فهرست *منتجب‌الدین* و *معالم العلماء* تتمه و تکمله *فهرست شیخ طوسی* است. با این تفاوت که *فهرست منتجب‌الدین* در ذکر مشایخ شیعه و مصنفینی است که معاصر شیخ ابوجعفر طوسی یا بعد از او بوده‌اند و ذکرشان در *فهرست شیخ نیامده* است. در صورتی که ابن شهر آشوب در *معالم العلماء* مصنفین و اصحاب شیعه را از ابتدا تا عصر خود یاد کرده است و اکثر کسانی را که شیخ طوسی نیز در کتاب خود آورده بود، مکرر یاد کرده است. فقط در پاره‌ای موارد اطلاعاتی بر مطالب *فهرست شیخ* افزوده است. البته در برخی موارد مطالب شیخ را مختصر کرده است. مثلاً اسامی راویانی که شیخ به واسطه آن‌ها اجازه روایت مؤلفات شیعه را یافته بود، حذف کرده است.

یک داوری این است که *معالم العلماء* از لحاظ تاریخی و ادبی چندان مهم نیست. زیرا *فهرست مختصری* از اسامی مشایخ و مصنفین شیعه و تعداد تألیفات ایشان بدون ذکر اطلاعات تاریخی یا شرح و تفصیل قانع‌کننده‌ای از احوال آن‌ها است. و چیزی افزون بر *فهرست شیخ* و *رجال نجاشی* ندارد جز برخی معلومات در خصوص مؤلفات مصنفینی که از شیخ و نجاشی فوت شده بود و ذکر کسانی که بعد از شیخ و نجاشی می‌زیسته‌اند.^{۳۴}

البته عباس اقبال تصریح می‌کند به رغم این ضعف *معالم العلماء* در ردیف *فهرست شیخ* و *رجال نجاشی* و *فهرست منتجب‌الدین* است.^{۳۵}

متن *معالم العلماء* غیر از ۱۰۲۱ مدخل، در پایان مدخل‌هایی در دو فصل با این عناوین دارد: آثاری که نویسندگان آن‌ها غیر معلوم است، زندگی‌نامه بعضی شعراء اهل بیت (ع)، هر مدخل شامل اطلاعات زیر است:

- نام و اطلاعات مربوط به آن، مانند نسب و خاندان، کنیه، لقب.
- مشاغل و تخصص‌ها.
- آثار قلمی.

بنا بر این اطلاعات مندرج از یک سو کتاب‌شناسی و از سوی دیگر شخصیت‌شناسی است. مدخل‌ها بر اساس الفبای نام اصلی تنظیم شده است. اولین نام ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی و آخرین نام یاسرالخادم است. پس از یاسرالخادم فصلی به کسانی که به کنیه و فصل دیگر به کسانی که به لقب یا نام قبیله یا شهر معروفند اختصاص داده شده است. پس از آن دو فصل مربوط به تألیفات مجهول المؤلف و شاعران اهل بیت عرضه شده است. این دو فصل تمایز و قوت این کتاب نسبت به *فهرست منتجب‌الدین* محسوب می‌شود. علی‌رغم این که نویسنده از تاریخ تألیف یاد نکرده است اما حدس‌ها این‌گونه است که تألیف آن قبل از ۵۸۱ ق و بعد از ۵۷۳ انجام گرفته است.^{۳۶}

چاپ اول این کتاب دارای مشخصات زیر می‌باشد:

معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیماً و حدیثاً، ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السروی، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۵۳ ق.

این چاپ مشتمل بر ۹۹۰ مدخل است. طبق داوری بحرالعلوم این چاپ دارای اغلاط فراوان است. عباس اقبال از روی نسخه خطی متعلق به سید عبدالرحیم خان خلخالی که مربوط به ۱۰۱۰ است، آن را تصحیح کرده و به نسخه دیگری مراجعه نکرده است. البته به مقایسه و انطباق با فهرست شیخ و رجال نجاشی نیز پرداخته است.

معالم العلماء، به کوشش محمد صادق آل بحرالعلوم، نجف اشرف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۰ ق/ ۱۹۶۱ م، ۳۶+۱۵۹ ص.

این چاپ ۳۱ مدخل افزون بر چاپ عباس اقبال دارد و از نسخه‌هایی که به نسخه‌ای با خط مؤلف برمی‌گردند، استفاده کرده است.

پی‌نوشت

۱. مشخصات کتابشناختی: فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، به کوشش سید عبدالعزیز طباطبایی، چاپ اول، قم، کتابخانه محقق طباطبایی، ۱۴۲۰ ق، ۷۸ + ۶۷۶ ص.
۲. نک: مقدمه الفهرست، به کوشش سید محمدصادق آل بحرالعلوم، نجف اشرف، مکتبه موتضویه، ۱۳۵۶ ق، صفحه ب - ر؛ الفهرست، به کوشش محمود رامیار، مشهد، ۱۳۵۱، ص ۵ - ۱۵؛ فهرست کتاب الشیعه و اصولهم، به کوشش سید عبدالعزیز طباطبایی، قم، ۱۴۲۰، ص ۱۳ - ۷۸.
۳. این مقاله در یادنامه شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، جلد اول، مشهد، ۱۳۴۸، ص ۱۶۶ - ۱۶۷ آمده است. نیز برای زندگینامه او نگاه کنید به مقالات «سیری در زندگی شیخ طوسی» از علی دوانی «شرح حال و آثار شیخ طوسی» از محمد واعظ زاده، «شخصیت شیخ طوسی» از سید محمد باقر سبزواری که در مجموعه هزاره شیخ طوسی (چاپ دوم، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۲) آمده است.
۴. نک: الفهرست، چاپ محقق طباطبایی، ص ۲.
۵. نک: الفهرست، به کوشش محمود رامیار، ص ۷ - ۸.
۶. نک: الفهرست، مقدمه محمود رامیار، ص ۸ - ۹.
۷. «بررسی مؤلفات شیخ طوسی»، سید هاشم رسوی محلاتی، هزاره شیخ طوسی، ص ۲۱۹.
۸. نک: مقدمه الفهرست، چاپ آل بحرالعلوم، صفحه س.
۹. نک: فهرست، ص ۲۷۲.
۱۰. «فهرست شیخ منتجب الدین»، سید موسی شبیری، یادنامه علامه امینی، ص ۵۰.
۱۱. الفهرست، ص ۶۸.
۱۲. فهرست، چاپ محقق طباطبایی، ص ۳.
۱۳. مرجع شناسی در روش تحقیق، ستوده، ص ۸۸ و ۲۰۹.
۱۴. مقدمه بحرالعلوم بر فهرست، نیز مقدمه رامیار بر الفهرست، ص ۱۳.
۱۵. «بررسی مؤلفات شیخ طوسی»، سید هاشم رسوی محلاتی، هزاره شیخ طوسی، ص ۲۱۹.

۱۶. نک: مقدمه فهرست، چاپ محقق طباطبایی، ص ۸ - ۱۲.
۱۷. مقدمه الفهرست، چاپ رامیار، ص ۱۲.
۱۸. انگلیسی این مقاله به کنگره شیخ طوسی در ۱۳۴۸ ارائه و توسط حسینی بدخشانی به فارسی ترجمه شد و در کتاب هزاره شیخ طوسی درج گردید.
۱۹. مشخصات کتاب‌شناختی: فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، منتجب‌الدین علی بن عبیدالله بن بابویه الرازی، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، چاپ سوم، بیروت، دار اضواء ۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م، ص ۲۴۵.
۲۰. مرجع‌شناسی و روش تحقیق، غلامرضا ستوده، ص ۲۰۹.
۲۱. «فهرست شیخ منتجب‌الدین»، ص ۲۷.
۲۲. مقدمه فهرست، ص ۵.
۲۳. «فهرست شیخ منتجب‌الدین»، ص ۳۷، مقدمه فهرست، ص ۵.
۲۴. نک: «فهرست شیخ منتجب‌الدین»، صص ۶۰-۶۲.
۲۵. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۵.
۲۶. نک: الذریعة، آقابزرگ تهرانی، ج ۱۶، ص ۴۹۶. «فهرست شیخ منتجب‌الدین»، سیدموسی شبیری زنجانی، یادنامه علامه امینی، تهران، مؤسسه انتشارات رسالت، ۱۳۵۲، صص ۳۶-۳۷.
۲۷. همان، ص ۴۸.
۲۸. نک: مقدمه فهرست، صص ۴۷-۴۸.
۲۹. همان، صص ۵۰-۵۲: الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۹۶.
۳۰. الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۹۶.
۳۱. این نام‌نگاری از عباس اقبال در مقدمه معالم العلماء است. اما محمد صادق آل بحر العلوم، نامش را این‌گونه ثبت کرده است: ابو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب بن کیاکی بن ابی الجیش السروی المازندرانی (مقدمه معالم العلماء، ص ۲).
- ابن شهر آشوب در معالم العلماء، مدخل ۷۹۱ را به خود اختصاص داده است و نام خود را محمد بن علی بن شهر آشوب مصنف هذا الكتاب ثبت کرده است.
۳۲. نوشته ابن شهر آشوب، چاپ قم، مطبعه علمیه، بی‌تا.
۳۳. مقدمه معالم العلماء، چاپ آل بحر العلوم، ص ۳.
۳۴. معالم العلماء، مقدمه عباس اقبال، ص ۱۱.
۳۵. همان.
۳۶. معالم العلماء، مقدمه عباس اقبال، ص ۵.

